

ПОНЯТТЯ, КЛАСИФІКАЦІЯ Й ПРОБЛЕМА ДОСТОВІРНОСТІ СПОГАДІВ (НА ПРИКЛАДІ ВИСВІТЛЕННЯ СЕЛЯНСЬКОГО РУХУ В ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.)

Кудінов Д. В.

ВСТУП

Помітний вплив на вітчизняну історіографію соціальних рухів початку ХХ ст. здійснила мемуарна література. У 1920-ті роки вона навіть компенсувала брак історичної літератури з указаного предмету й використовувалася в якості реальних історичних розвідок, особливо в царині регіональних досліджень. Мемуаристика таким чином «вросла» в наукову прозу і ставала основою для подальших доробок, заснованих уже на документальному ґрунті. Водночас мемуаристика значно поповнила ресурс наративних джерел, якими користувалися дослідники. Причому нерідко мемуари ставали єдиним інформаційним ресурсом через брак документальних свідчень.

Мемуаристику прийнято розглядати в контексті джерелознавчого бачення. Автор даної праці пропонує відійти від сталої традиції і поглянути на видані мемуарні рукописи як на історичні твори, що підлягають історіографічному аналізу. Такий підхід зумовлений, передусім, специфікою спогадів як метажанру історичної літератури, оновленням погляду на суб'єктивну природу мемуарного джерела, переосмисленням його фактологічної цінності, у тому числі, «помилкової» – такої, що здається необ'єктивною і знеціненою. Комплекс спогадів, що охоплюють різноманітні питання селянського руху 1900-х років, таким чином, стають окремим об'єктом історіографічного дослідження. У його межах запропонована наступна мета – з'ясувати понятійне наповнення й проблему достовірності спогадів, схарактеризувати існуючі класифікації мемуарів. За приклад узяті спогади т. зв. «аграрників» – учасників селянського руху в землях підросійської України початку ХХ ст., а також громадсько-політичних діячів, свідків розгортання соціальної активності селянської маси. Останні представлені переважно надрукованими матеріалами. Деякі – рукописами, що зберігаються в архівних фондах. Теоретична проблематика мемуаристики заявлена в узагальнюючих працях (переважно наукові статті), а також розділами навчальних посібників із джерелознавства.

1. Поняття «мемуари»

Спогади сучасників селянського руху в Україні є часткою великого комплексу вітчизняної мемуарної літератури, що зумовлює необхідність виділити їхні суттєві ознаки серед загалу мемуаристики. Проте це зустрічає певні складнощі, пов'язані з інтерпретацією базових понять «мемуари», «мемуаристика», а також з розбіжностями класифікації спогадів, що існують у науці. Вважаю за потрібне розглянути цю проблему детальніше і, перш ніж безпосередньо звернутися до змісту мемуаристики селянського руху, уточнити сам термін «мемуари» та охарактеризувати існуючі підходи до класифікації спогадів.

Тлумачення мемуарів пов'язане з етимологією слова мемуари від «*mémoire*» (фр.) – пам'ять, спогад. Відповідно, поняття «мемуари», у цілому, отримує однакове значення – події, затавровані пам'яттю автора й описані ним. Так, мовознавець В. Даль розглядав поняття «мемуари» у значенні «житійні записки», а також «події, записані очевидцем, сучасником»¹. «Записки» в якості тотожного поняття споминам містяться в різних енциклопедичних виданнях. Зокрема, в енциклопедії Ф. Брокгауза й І. Ефрона подається наступне тлумачення терміну: «записки сучасників – розповідь про події, в яких автор мемуарів брав участь або які відомі йому від очевидців»².

Дане визначення не можна назвати повним, оскільки автор спогадів може мати й інший статус, наприклад, спостерігача. Це певною мірою враховане у відповідній статті Великої Радянської Енциклопедії (ВРЕ), де мемуари охарактеризовані як специфічний літературний жанр, ядром якого є спогади про минуле, написані *учасниками* або *сучасниками* яких-небудь подій. У тлумачному словнику сучасної української мови В. Бусела дещо по-іншому подається подібне розуміння: мемуари – «літературний твір у формі записок, написаний від першої особи – учасника або свідка відображених у ньому подій»³. Літературознавець Т. Колядич у визначенні мемуарів спирається на їхню метажанрову структуру, «де поєднуються елементи ліричної повісті, біографічної розповіді, літературного портрету або деякі інші»⁴. Її колега Н. Кознова, погоджуючись з такою інтерпретацією поняття «мемуари», додає йому ще одну грань: спогади є «концентрацією організованого та інтелектуального досвіду, втіленням естетичних та літературно-критичних

---

¹ Даль В. И. Толковый словарь русского языка: современная версия. М., 2009. С. 384.

² Мемуары. *Энциклопедический словарь*. СПб., 1896. Т. 19. С. 70.

³ Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ, Ірпінь, 2005. С. 658.

⁴ Колядич Т. М. Воспоминания писателей: проблемы поэтики жанра. М., 1998. С. 8.

поглядів авторів та їхніх сучасників⁵. Акцент на мнемічні аспекти спогадів зробила також літературознавець К. Кирилова, яка охарактеризувала мемуаристику як «невигадану прозу, що розповідає про минуле, прозу з яскраво вираженим суб'єктивним мотивом, де письменник в першу чергу звертається до власної пам'яті»⁶.

Поєднання складових подія-очевидець-пам'ять зустрічаємо у визначенні поняття мемуарів у роботах дослідників, які характеризують подібний метажанр історичної літератури. Історикinja І. Войцехівська в історіографічному огляді вітчизняної мемуаристики звернула увагу на те, що поняття «мемуар» у публіцистиці XIX ст. конструювалося за допомогою усвідомлення особистості самого автора, його позиції, думки, ставлення до подій, що висвітлюються. Відповідно рівень інформативності такого джерела нерозривно пов'язаний з інформативністю автора, рівнем його культури та освіченості⁷. Себто спогади можна сприймати як невід'ємну частину особистості самого мемуариста, змістовності його душевних та когнітивних якостей. Цю якість спогадів на численних прикладах продемонстрував відомий історик О. Лаппо-Данилевський – вони слугують авторові засобом захисту його честі та гідності, маніфестацією власних заслуг, пояснюють мотиви вчинків, «що у свою чергу веде до прагматичної історії», розкриття «внутрішнього психічного боку фактів», драматизації хвилюючих уяву моментів, свідомого перекручення фактів або їхньої інтерпретації з метою виправдання чи возвеличення себе, наведення наклепу, морального виховання молоді та нащадків. Загалом, зауважував О. Лаппо-Данилевський, мемуари «формують поняття про внутрішній світ людини, її спонукання і мотиви, симпатії та антипатії, думки і доктрини; про її дії і вчинки; про інтимну сторону життя людей даного кола, про їх характери, мораль і звички; про події, що іноді передаються на основі власного чутливого сприйняття чи переданого за чужими показами, оповіданнями чи чутками; про оцінки зображених у них осіб і подій». А отже весь світ споминів об'єднується в категорію «більш-менш чистого переказу», який вирізняється оціночним характером⁸.

---

⁵ Кознова Н. Н. Мемуары русских писателей-эмигрантов первой волны: концепции истории и типология форм повествования : автореф. дис. ... докт. филолог. наук. М., 2011. С. 3.

⁶ Кирилова Е. Л. Мемуаристика как метажанр и ее жанровые модификации (на материале мемуарной прозы русского зарубежья первой волны) : дис. ... канд. филолог. наук : 10.01.01. Владивосток, 2004. URL: <http://www.dissercat.com/content/memuaristika-kak-metazhanr-i-ee-zhanrovyie-modifikatsii-na-materiale-memuarnoi-prozy-russkogo>.

⁷ Войцехівська І. Н. З історіографії української мемуаристики. *Вісник Київського університету. Серія: Історія*. 2000. Вип. 54. С. 75.

⁸ Лаппо-Данилевский А. С. Методология истории: в 2-х т. Т. 1. М., 2010. С. 116; Лаппо-Данилевский А. С. Методология истории : в 2-х т. Т. 2. М., 2010. С. 121, 144, 300.

Близьким до цього розуміння природи спогадів є бачення радянської історикіні С. Житомирської, яка робила наголос на здатності спогадів відтворювати атмосферу епохи, здійснювати ретроспекцію переживань. Тож «мемуарні джерела» вона охарактеризувала як узагальнене поняття, що охоплює всі види оповідань окремих осіб про минуле, де вони спираються, насамперед, на власну пам'ять. Мемуари, на її думку, «дають важливий та неповторний матеріал для розуміння взаємодії суб'єктивного та об'єктивного в історії, розкриття соціально-психологічних та ідеологічних процесів, що відбуваються у суспільстві». Спогади уможливають відтворення живої картини минулого, наповнення його людськими переживаннями, які не дають історії перетворитися на плескату схему епох, що відбулися⁹.

Загалом у радянській історіографії підхід до визначення поняття «мемуари» ґрунтувався, передусім, на розумінні спогадів в якості літературного джерела. Так, А. Курносов визначав мемуари як особливу літературну форму, спеціально призначену для закріплення й історичного осмислення суспільно значимого індивідуального життєвого досвіду автора¹⁰. В. Стрельський трактував мемуарну літературу як «твори писемності, що закріплюють в тій чи іншій формі спогади їх авторів про минуле»¹¹. А. Деревніна об'єднала поняття «мемуари», «мемуарна література» та «мемуарні джерела» в групу письмових джерел – «записи сучасників, що розповідають про минуле, джерелом якого є пам'ять»¹². Подібний погляд зустрічаємо і в роботах С. Мінца та М. Черноморського. «Мемуарне джерело», спостережливо зауважував С. Мінц, – поняття збірне, яке поєднує в собі мемуари, спогади (історик роз'єднував ці два терміни) та щоденники, себто «літературні твори, що створювалися з метою фіксації життєвого досвіду авторів». Від оповідних письмових джерел «джерела мемуарного характеру» С. Мінц вирізняв двома властивостями: перше – оповідання будується довкола особисті автора, друге – головними джерелами свідчень є особистий досвід та пам'ять мемуариста¹³. Те саме заявляв і М. Черноморський,

---

329–336, 364, 389; Пушкирев Л. Н. Вопросы классификации источников в русской исторической науке XIX – XX вв. *История СССР*. 1963. № 5. С. 79–93.

⁹ Житомирская С. В. Вопросы научного описания рукописных мемуарных источников. *Археографический ежегодник за 1976 год*. М., 1977. С. 41–42.

¹⁰ Курносов А. А. Развитие мемуарной литературы о Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.). *Археографический ежегодник за 1975 г.* М., 1976. С. 3.

¹¹ Стрельский В. И. Источниковедение истории СССР: Период империализма, конец XIX в. 1917 г. М., 1962. С. 373.

¹² Деревнина Л. И. О термине «мемуарь» и классификации мемуарных источников (историография вопроса). *Вопросы архивоведения*. 1963. № 4. С. 36.

¹³ Минц С. С. Об особенностях эволюции источников мемуарного характера (К постановке проблемы). *История СССР*. 1979. № 6. С. 56.

допускаючи залучення документів для підтвердження мнемічних даних¹⁴.

Позбавляв мемуари характеристики літературності В. Голубцов, який акцентував мнемічні властивості спогадів: «відтворення подій минулого в тому вигляді, як вони запам'яталися їх учаснику, сучаснику»¹⁵. Звичайно, до такого розряду потрапляють не лише мемуари, що були видані, але й спомини, що зберігаються в рукописах або існують як усний переказ. Якісно такий мемуар буде вирізнятися за місцем автора в подіях минулого – стороннього спостерігача чи протагоніста історичної драми.

У сучасний історіографічний період поняття «мемуари» зазнає нових трактувань щодо розкриття його змісту та обсягу. Український історик О. Ясь визначає мемуари як систематичні або фрагментарні записи особистості про події минулого, в яких вона брала участь чи була очевидцем, що, як правило, супроводжується хронологічною фіксацією¹⁶. Як бачимо, джерелознавець додає уточнення до тлумачення поняття радянськими істориками – мемуари можуть бути повними текстами або «з пробілами»; спогади вирізняються тим, що фіксують події минулого в часі, але не більше ніж протягом одного людського життя. Дослідниця М. Казьмирчук розуміє мемуари як специфічний документальний жанр літератури, ознаками якого є особисте начало та ретроспективність¹⁷. Триєдність мемуарів як «документального жанру літератури», «сповіді» і «роздумів» відзначає ряд російських дослідників – авторів навчального посібника з джерелознавства: пам'ять, специфіка індивідуального психологічного складу автора, особливості умов епохи, коли створювалися мемуари¹⁸. Останній чинник особливо характерний для мемуаристики аграрників 1920–1930-х років, коли радянська ідеологія відчутно впливала на самоцензуру творців спогадів, на замовчування ними певної «небажаної» інформації в умовах формування тоталітарного ладу.

Історик Д. Варшавський називає ще одну властивість мемуарів – вони мають повчальний характер для нащадків¹⁹. Виховний контекст

---

¹⁴ Черноморский М. Н. Мемуары как исторический источник : учебное пособие по источниковедению СССР. М., 1959. С. 15.

¹⁵ Голубцов В. С. Воспоминания, дневники, переписка. *Источниковедение истории СССР: Учебник*. М., 1973. С. 534.

¹⁶ Ясь О. В. Мемуари. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2009. Т. 6. С. 604.

¹⁷ Казьмирчук М. Г. Джерела особового походження : підручник. Київ, 2010. С. 34.

¹⁸ Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории : учеб. пособие. М., 1998. С. 634.

¹⁹ Варшавский Д. И. Мемуары, дневники и письма как исторический источник в вопросе изучения фронтового быта советских солдат в Великой Отечественной войне. *Вестник МГОУ. Серия «История и политические науки»*. 2012. № 4. С. 19.

мемуарів проявляється не лише як сприйняття читачами соціально корисних знань і моральних висновків з дій предків, але й має зворотній характер. Кожне покоління в прочитанні спогадів отримує свій власний урок, виходячи з життєвого та історичного досвіду, по-новому реагує на послання авторів, доповнюючи таким чином культурну цінність мемуарів. Уособлюючи цю властивість спогадів, радянський історик А. Тартаковський художньо охарактеризував їх як «уречевлену історичну пам'ять, один із засобів духовної спадкоємності поколінь і один із показників цивілізованості суспільства, його свідомого ставлення до свого минулого, а отже, до свого буття загалом. У мемуаристиці знаходять відображення переломні етапи розвитку самосвідомості особистості, розуміння нею свого місця та ролі в історичному процесі й духовному засвоєнні людиною суспільної дійсності»²⁰. Збагачуючись із часом новим ціннісним розумінням, мемуари таким чином нерідко набувають більшого культурного значення, ніж персональної інформації.

Підсумовуючи теоретизування поняття спогадів, варто зауважити, що мемуари є документальними літературними творами, написаними від імені автора про події минулого, сучасником яких він був в якості очевидця або безпосереднього учасника. Мемуари, як метажанр, характеризуються суб'єктивним началом, описом реальних подій, ретроспективністю та повчальністю.

2. Класифікація мемуарів

Більше різноманіття дослідники виявляють відносно класифікації мемуарів, ніж до їхнього понятійного визначення. При цьому використовуються різні підходи в характеристиці типологій – жанровий, формальний, класовий, змістовний тощо. Таку неоднорідність С. Мінц пояснив тим, що в радянській історіографії склалася традиція групувати мемуари за кількома стійкими критеріями: за певною найбільш істотною ознакою (якість джерела; критерії, відповідні меті дослідження); за походженням; за різновидами (літературні/стенографічні записи, анкети, власне спогади тощо); за тематикою; за хронологією; за соціальним походженням мемуаристів. Крім того, використовуються додаткові мірила типологізації спогадів. Вибір того чи іншого критерію практично залежить виключно від бачення ефективності використання мемуарів самими дослідниками²¹.

---

²⁰ Тартаковский А. Г. Русская мемуаристика XVIII – первой половины XIX вв. От рукописи к книге. М., 1991. С. 3.

²¹ Минц С. С. Об особенностях эволюции источников мемуарного характера (К постановке проблемы). *История СССР*. 1979. № 6. С. 57.

Прикладом формального підходу є класифікація мемуарної літератури, вказана в енциклопедії Ф. Брокгауза й І. Ефрона, що передбачала поділ спогадів на військові, «мирні», дворові, побутові та письменницькі²². Формальний підхід до групування спогадів вживався і радянськими істориками. Так, В. Стрельський за формами класифікував мемуари наступним чином: щоденники («щоденні або періодичні записи, які передають факти з життя автора на фоні подій сучасної йому дійсності»), спогади або записки (від щоденників вирізняються намаганням узагальнити матеріал, охопити більш широке коло подій), автобіографії, біографії, некрологи, епістолярна література²³. Зауважимо, що виділення в окремі групи останніх чотирьох категорій є доволі проблематичним, оскільки біографічні й автобіографічні спогади самі по собі вже є спогадами. Листування навіть з елементами спогадів навряд чи можна загалом віднести до мемуарної літератури. Те саме стосується і такого специфічного жанру як некролог.

Менш розлогу класифікацію мемуарів подавав М. Черноморський. За формою він виділив чотири групи спогадів: «власне мемуари» – спогади автора про життєвий шлях; спогади про події, в яких автор брав безпосередню участь; щоденники учасників подій; літературні записи, в яких зберігається фактична основа подій, викладена суб'єктом запису, а за композицію, форму передачі, демонстрування образів, виклад подій відповідальність бере на себе власне автор. М. Черноморський особливу увагу приділяв щоденникам, які у невідредагованому вигляді «набувають силу першоджерел з високим ступенем достовірності»²⁴.

Класифікація М. Черноморського була скептично сприйнята радянською дослідницею Л. Деревніною. Перші дві групи, відзначала історикня, у типологізації її колеги не чітко розділені між собою; також ним довільно використовувалося поняття мемуари як узагальнення всіх спогадів у якості джерел²⁵. Л. Деревніна, піддавши критиці існуючі погляди на групування мемуарних джерел, запропонувала власну класифікацію мемуарної літератури, засновану на різниці авторської індивідуальності та позиції за формою:

---

²² Колядич Т. М. Воспоминания писателей XX века (эволюция, проблематика, типология) : автореф. дис. ... докт. филолог. наук : 10.01.01. М., 1999. С. 2.

²³ Стрельский В. И. Источниковедение истории СССР: Период империализма, конец XIX в. 1917 г. М., 1962. С. 375–381.

²⁴ Черноморский М. Н. Мемуары как исторический источник : учебное пособие по источниковедению СССР. М., 1959. С. 8–12.

²⁵ Деревнина Л. И. О термине «мемуары» и классификации мемуарных источников (историография вопроса). *Вопросы архивоведения*. 1963. № 4. С. 33.

1. Спогади як розповідь автора про події у своєму житті.

2. Літературні записи спогадів, що народжуються у співпраці мемуариста і літературного редактора.

3. Стенографічні записи спогадів (цей вид спогадів вирізняється тим, що «мемуаристу підказують про те, що слід розповісти»).

4. Щоденники, в яких події описуються вслід за їхнім здійсненням днем за днем, а саме оповідання вирізняється непослідовністю.

Якщо перші три групи події минулого висвітлюють з точки зору сучасності, то у щоденнику зафіксовано тогочасне сприйняття дійсності (тут можна додати схоже визначення авторів ВРЕ, які уточнюють, що в щоденникових записах фіксуються синхронні події з чітким означенням дат)²⁶.

Як бачимо, навіть в один і той самий історіографічний період з'явилося кілька типологізацій спогадів, що значно вирізнялися між собою. Подібну різноманітність класифікацій С. Житомирська пояснила тим, що, по-перше, дослідники не брали до уваги весь комплекс мемуарних джерел. По-друге, недостатньо аналізувався кожен варіант мемуарного джерела, тоді як у протилежному випадку це навпаки дозволило б чіткіше з'ясувати їхні загальні або окремі риси. Виходячи з цього, вона піддала суворій критиці класифікації М. Черноморського та Л. Деревніної. Зокрема, у типології М. Черноморського, зауважила С. Житомирська, відсутній єдиний принцип структурування джерел – він виокремив спогади за об'єктом розповіді та водночас за прийомами написання тексту. У класифікації Л. Деревніної їй виявилось незрозумілим виділення «літературних записів» та стенограм. Натомість С. Житомирська звернулася до дуже спрощеної конструкції, виокремивши серед мемуарних джерел лише спогади та щоденники. Різницю між ними історик бачила, перш за все, у жанровій формі. Якщо спогади є твором цільним, з певним замислом, єдиним за сюжетною лінією текстом, написаним завжди пізніше описуваних подій, то щоденники («власне щоденники», щоденникові і дорожні записки) вирізняються уривчастою структурою записів, синхронізованих у часі або ретроспективних зі збереженням хронологічної послідовності текстів. Проте, зауважила С. Житомирська, нерідко щоденники переростають у спогади або стають їхньою частиною. При цьому дослідниця уникнула можливості запропонувати окрему групу мемуарних джерел, основою якої слугував би синтез жанрів спогадів та щоденника. Натомість вона запропонувала чітко розмежувати спогади від художньої літератури, де задіяні автобіографічні дані авторів, від кореспонденції, публіцистики, історіографії, науково-популярної літератури, наукових та ділових

---

²⁶ Ibid. С. 37–38; Воскресенская И. Б. Дневник. *Большая Советская Энциклопедия*. М., 1972. Т. 8. С. 360.

звітів, стенограм, протоколів, журналів спостережень, листів з мемуарною вставкою тощо²⁷. Не заперечуючи необхідності аналізу даних видів біографічної літератури, науковиця, тим не менш відкинула можливість їхнього аналізу разом з іншою мемуарною літературою. Тож при всій справедливості критичних (і самокритичних) зауважень С. Житомирської її класифікацію не можна визнати задовільною.

Доволі простий підхід до джерел особового походження запропонував радянський український історик А. Санцевич. Він відмежовував мемуари і щоденники, поставивши їх в один ряд з епістоляріями та автобіографіями в групі розповідних джерел. При цьому щоденники історик охарактеризував як «більш достовірні реальні свідчення про ті чи інші події з життя автора, ніж мемуари», оскільки останні нерідко вирізняються плутаниною дат та подій, їхнім перекручуванням тощо. Водночас А. Санцевич критично ставився до мемуарів як до таких літературних пам'яток, де автори звертаються за допомогою до різних джерел та літератури: «в такому випадку важко виділити оригінальну, первинну інформацію, яку він вводить до загального обігу на основі власного досвіду». У щоденниках, попри відносну точність суб'єктивного знання, переживань та зафіксованої хронології, він також відмітив недолік – вони вирізняються фрагментарністю, яка, щоправда, долається, коли вони згодом стають основою для написання мемуарів²⁸. До роздумів А. Санцевича цілком комплементарним виглядає позиція сучасного його колеги В. О. Магася, котрий принагідно до студій громадсько-політичних організацій України початку ХХ ст. виокремив групу «робіт, що мають змішаний науково-мемуарний характер». У них автори, які були безпосередніми свідками подій, спираються не лише на спомини, але й на документи, матеріали преси тощо. Сам наратив містить ознаки наукового осмислення, об'єктивізації картини минулого²⁹.

Оригінальну класифікацію мемуарної літератури, за основу якої був взятий критерій суб'єктивності (а фактично класовості) спогадів, запропонував С. Мінц: 1) джерела, що відбивають початкову стадію об'єктивного процесу усвідомлення суспільної значимості особистості («джерела егоцентричні»); 2) джерела, що відбивають слабе усвідомлення індивідом механізму суспільних зв'язків (відстоювання

---

²⁷ Житомирская С. В. Вопросы научного описания рукописных мемуарных источников. *Археографический ежегодник за 1976 год.* М., 1977. С. 42–57.

²⁸ Санцевич А. В. Историчне джерело як первинна інформація про дійсність. *Український історичний журнал.* 1987. № 7. С. 38–39.

²⁹ Магась В. О. «Бути справжнім громадянином...»: суспільно-політичні організації в Наддніпрянській Україні у 1905–1917 рр. : монографія. Кам'янець-Подільський, 2020. С. 47–49.

автором інтересів вузької корпоративної групи); 3) джерела, що відбивають високий рівень усвідомлення їхніми авторами міжособистісних відносин (позиціонування інтересів свого класу); 4) джерела, що відбивають вищу ступінь засвоєння індивідом механізмів суспільних відносин (самосвідомість автора не відокремлена від розуміння загальнонародних інтересів і потреб суспільства). Така типологізація, на переконання С. Мінца, мала переваги в демонстрації якості спогадів, що відбивають «взаємозв'язок творчої активності суб'єкта і об'єктивних процесів розвитку суспільства»: визначення рівня розвитку самосвідомості особистості, групи, класу, нації, суспільства; стан духовного життя суспільства; ступінь відображення адекватності дійсності крізь призму індивідуального сприйняття (рівень довіри до джерела)³⁰.

Попри цікавий підхід до виокремлення спогадів за рівнем соціальної самосвідомості авторів ця класифікація так і залишилася теоретичною абстракцією. Прикладів практичного застосування такої схеми С. Мінц не навів; не скористалися нею й інші дослідники. Не пояснив історик і логічного зв'язку між достовірністю спогадів та рівнем соціальної самосвідомості автора. Однак, хоча дана класифікація за багатьма параметрами виявляється незручною для роботи з тематичними видами мемуарної літератури, вона може бути використана як другорядна для винайдення окремих якісних показників спогадів, передусім, пов'язаних з аналізом автором соціальних процесів минулого.

Хоча питання про необхідність закріплення у вітчизняній (до 1991 року – радянській) історичній науці єдиної класифікації мемуарів, яка би певною мірою задовольняла всіх дослідників, порушувалася ще у 1960-ті роки, вона й досі не розроблена. Звідси – значні розходження в характеристиці мемуарних джерел.

Класифікація мемуарної літератури – жива тема сучасного літературознавства та історичної науки. В українській історичній літературі ХХІ ст. розробляються класифікації мемуарів за тематичним підходом. Зокрема, історик І. Михальський спогади діячів національно-визвольного руху об'єднав у шість груп: 1) мемуари про загальний політичний розвиток краю; 2) мемуари, присвячені діяльності українських політичних організацій; 3) спогади про діяльність політичних діячів; 4) «листи із спогадами про діяльність партій або уточненням тогочасних подій»; 5) автобіографії; 6) некрологи. Щоправда, подібна класифікація не є чисто тематичною, оскільки автор включив у список мемуарну літературу, що виділяється за формальними ознаками (дві останні групи). Крім того, доречність виокремлення четвертої групи –

---

³⁰ Мінц С. С. Об особенностях эволюции источников мемуарного характера (К постановке проблемы). *История СССР*. 1979. № 6. С. 69.

листи з мемуарним компонентом – викликає сумнів. Сам автор зізнався, що цю групу джерел особистого походження можна віднести одночасно як до мемуарів, так і до листів. Можливість їхньої належності все ж таки до спогадів І. Михальський пояснив тим, що листи були написані задовго після описуваних подій і нерідко саме написання мемуарів провокувало авторів звертатися за інформацією один до одного та вести листування про минуле. У будь-якому випадку певна неясність вказаної класифікації зовсім не завадила автору не лише проаналізувати зміст спогадів, виявити їхню предметну спрямованість, але й розробити тематичні таблиці. Зокрема, у спогадах Д. Дорошенка він виділив 8 проблемних груп та означив прізвища осіб, які найбільш найчастіше фігурують в описуваних подіях. В одній з них – «Про утворення «Української селянської спілки»» – І. Михальський назвав прізвища українських громадських діячів В. Козловського, С. Тимошенка та К. Хохлича³¹.

У рамках міждисциплінарних зв'язків не можна уникати і теоретичних моделей мемуарної літератури, що пропонуються філологами. Зокрема, українська дослідниця спогадів Т. Гажа, досліджуючи вітчизняну літературну мемуаристику другої половини ХХ ст., згрупувала її в наступні типи: 1) об'єктивний (конституційні ознаки – мінімальна репрезентація автора на сторінках своїх спогадів, прагнення оповідача якомога об'єктивніше зобразити епоху та її героїв, як правило, у межах офіційної ідеології; епічність викладу; відсутність авторських оцінок і висновків; звертання до широкої джерельної та документальної бази); 2) об'єктно-суб'єктивний (присутність автора на сторінках твору як оповідача, свідка і почасті героя; прагнення автора рівнозначно відтворити епоху та свою долю; рівновага епічних і ліричних елементів; поєднання жанрів нарису про історичні події, мемуарного портрета, автобіографії; піднесення власної концепції матеріалу до наукового осмислення минулого); 3) суб'єктно-об'єктивний («перетворення автора на мандрівника, який рухається по горизонталі (у просторі) і по вертикалі (у часі)»; поєднання жанру подорожнього нарису та автобіографії; актуалізація минулого в площині з'ясування закономірних тенденцій сучасності; асоціативне сполучення та рецептивне подання матеріалу; нарощування медитативного, оцінного елемента; перевага ліричних і публіцистичних елементів над епічними); 4) суб'єктивний тип (поява на чільному місці автора твору, формально реалізованого в образі «Я» оповідача й головного героя; прагнення подати епоху та її героїв у світлі власної долі і життєвого досвіду;

---

³¹ Михальський І. С. Джерела з історії українських політичних партій кінця ХІХ – початку ХХ ст. Луганськ, 2003. С. 229, 235.

перевага ліричних елементів над епічними, схильність до сповідальності; розгортання твору як автобіографії з використанням жанрової парадигми; утвердження самодостатньої цінності суб'єктної концепції матеріалу)³². Запропонована Т. Гажею класифікація може в повній мірі використовуватися за аналогією і в історичній мемуаристиці. При цьому в аналізі мемуаротворчості учасників та очевидців селянського руху однозначно домінуватиме об'єктно-суб'єктний тип.

Зробимо ще кілька зауважень щодо класифікації спогадів. Зокрема, варто звернути увагу на кількість авторів мемуарів – чи є вони твором однієї особи, спільною роботою власне мемуариста та записувача або колективу. Таким чином, за кількістю авторів можна виокремити персональні та колективні мемуари. Наприклад, у другому номері «Літопису революції» за 1926 рік вміщені спогади про події 1905 р. у Кременчуцькому повіті одразу шести авторів, колишніх членів РСДРП. Звісно, такий колективний мемуар вимагав літературного редагування, активного втручання в структуру тексту їхнього укладача з метою створення єдиного нарису революційних подій у регіоні на основі пам'яті їхніх кількох сучасників.

Спогади можна також поділити на категорії самостійних творів у вигляді окремих текстів, а також на мемуарні матеріали, включені в контекст історичних публікацій. Зокрема, у статтях Е. Когона, К. Ершова та М. Свідзінського, що публікувалися на шпальтах «Літопису революції», широко використовувалися спогади учасників селянського руху («товариша Немо», М. Коняхіна, Є. Стромєнка та ін.), які окремо не публікувалися і були відомі авторам лише у рукописному вигляді³³.

Хоча ряд критичних зауважень щодо мемуаристики можна продовжувати, на мій погляд, збільшення формального ряду мемуарних джерел лише ускладнює процес їхньої класифікації. Тим більше, що запропоновані схеми можуть бути комплементарними лише джерелам певної тематики. Наприклад, спогади діячів національного руху, окремо – діячів культури, мистецтва, військових тощо.

В основу класифікації мемуарів також можна покласти змістовий підхід, що урізноманітнить її за тематичними напрямками. Тоді серед комплексу мемуарної літератури, яка відноситься до селянського руху в Україні початку ХХ ст., можемо виділити «сорочинську групу

---

³² Гажа. Т. П. Українська літературна мемуаристика другої половини ХХ століття: становлення об'єктного і суб'єктного типів : автореф. ... канд. філолог. наук : 10.01.01. Харків, 2006. С. 11–12.

³³ Кудинов Д. В. Мемуаристика как метажанр исторической литературы (на примере воспоминаний участников и очевидцев крестьянского движения в Украине начала ХХ в.). *История и истории в контексте времени*. 2014. № 2. С. 96–97.

мемуарів» – спогади та щоденники учасників та свідків драматичних подій у грудні 1905 року в с. Сорочинці Миргородського повіту; «сумську групу мемуарів» – спогади про «Сумську селянську республіку»; спогади про селянські заворушення на Полтавщині та Харківщині у 1902 р.; поодинокі мемуари учасників та спостерігачів селянського руху в окремих місцевостях Наддніпрянщини тощо. Подібне групування в оцінці мемуарних джерел спостерігаємо в монографії дослідників діяльності Всеросійського селянського союзу (ВСС) в Україні В. О. Магася та О. М. Федькова³⁴.

Зміст спогадів корелюється залежно від часу (до 1917 р. і після нього) і місця написання (СРСР, зарубіжжя), ідейної подачі матеріалу, виокремлення власного значення в описуваних подіях, необхідності виправдати свої дії у минулому, урахування погляду на розгортання селянського руху офіційної історичної науки в Радянському Союзі. Себто, загалом від ідеологічної концепції, яку щиро або вимушено поділяли автори. Не менш важливим аспектом типологізації мемуарів є врахування періоду їхнього написання та видання. Зокрема, М. Казьмирчук особливостями радянського мемуарописання відзначила «заданість, контрольованість, стандартність, образ ворога»³⁵. Таку оцінку можна прийняти з обмовкою про те, що мемуаристика 1920-х років усе ж таки відзначалася певним плюралізмом у межах прийняття авторами соціалістичної перспективи розвитку вітчизняного суспільства. Це зумовило допуск до видання спогадів колишніх членів українських та російських соціалістичних партій, Всеросійського селянського союзу тощо. У більш пізній час спостерігаємо суворе цензурування (і самоцензурування) текстів, внесення в них ідіом, характерних для епохи культу особистості Сталіна. Крім того, при перевиданні мемуарів у текст могли вноситися фактичні правки з неминучим спотворенням змісту оригіналу відповідно до доміант радянської історіографії, на що, зокрема, звернула увагу вітчизняний джерелознавець М. Москаленко³⁶. Те саме можна віднести до вибіркості мемуарного матеріалу, що готувався до друку. Прикладом можуть служити спогади колишнього меншовика О. Черкунова (1925 р.), з яких у перевиданні 1989 р. вирізаний початок, де автор аналізував співвідношення впливовості на селі УСДС та РСДРП, розповідав про типи сільського населення, з яким агітаторам

---

³⁴ Федьков О. М., Магася В. О. «Селянству – владу і землю!» Всеросійський селянський союз в Україні (1905–1907 рр.) : монографія. Кам'янець-Подільський, 2011. С. 43–45.

³⁵ Казьмирчук М. Г. Джерела особового походження: підручник. Київ, 2010. С. 75.

³⁶ Москаленко М. І. Воспоминания как источник по истории партийного строительства на Украине (июнь 1907 – февраль 1917 г.): автореф. ... канд. ист. наук : 07-570. Київ, 1972. С. 8.

приходилося працювати, аналізував причини антисемітизму серед селян, що, вочевидь, редакторами були визнані «незручними»³⁷. Значні розбіжності в оригінальних рукописах і відредагованому тексті спостерігаймо на прикладі спогадів активістів чи свідків селянського руху на Сумщині в період ПРР. Наприклад, у доробку Н. Онацького в описі спалаху селянських погромів у Лебединському повіті в травні-червні 1905 р. випадки насилля одних селян над іншими редакторами потрактовані як напади трударів на куркулів, хоча автор уникав цього визначення. Звісно, у такому випадку конфлікт всередині сільської громади набував для читача вже віддрукованих споминів чіткого класового вираження. У рукописі дослідник відзначив велику роль в протидії поміщикам і владі селянської молоді, тоді як з-під пера редакторів ця демографічна група перетворилася на робітничу й селянську молодь, кооптовану до революційних партій³⁸. Суттєво були скорочені спогади секретаря Сумського комітету ВСС і редактора її органу «Крестьянская газета» М. Сердюка. Зокрема, були вичищені рішення Делегатського з'їзду Селянського союзу в листопаді 1905 р., подробиці суду над мемуаристом, а також опис діяльності редакції селянської газети, змісту її матеріалів. Крім того, були внесені правки, що спотворювали думки мемуариста, як-от про «брак твердого партійного проводу» селянському рухові, тоді як автор наголошував на самодостатності селянської організації як революційної сили й на «дипломатичний обхід різниці в програмах» демократичних сил, що об'єднувалися з Селянським союзом³⁹. Деякі спогади загалом залишилися в рукописі, як-от «аграрників» Ю. Зленка, П. Ольховика та Т. Докашенка про лідера Сумського комітету ВСС А. П. Щербака⁴⁰. Вочевидь, це було спричинено переосмисленням його ролі в ПРР саме як дрібнобуржуазного політичного діяча, тоді як мемуаристи змальовували картину надзвичайної популярності селянського ватажка. Не побачили світ і спогади есера, колишнього фельдшера І. С. Аршинова з детальним описом ведення агітації серед селян

---

³⁷ Черкунов А. Н. Революционное движение среди крестьян на юге России и социал-демократия (Из личных воспоминаний). *Каторга и ссылка*. 1925. № 2. С. 103–117; Черкунов А. Н. Революционное движение среди крестьян на юге России и социал-демократия (Из личных воспоминаний). *Первый штурм самодержавия, 1905–1907 годы*. М., 1989. С. 140–146.

³⁸ ДАСО. Ф. П-9. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 33, 38; Онацький Н. Селянський революційний рух на Сумщині 1905 року. *1905 рік на Сумщині* : збірник наукових статей. Суми, 1930. С. 37–45.

³⁹ ДАСО. Ф. П-9. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 80–108; Сердюк М. До 25-річчя 1905 року. *1905 рік на Сумщині* : збірник наукових статей. Суми, 1930. С. 53–69.

⁴⁰ ДАСО. Ф. П-9. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 76–78, 133–134; ДАСО. Ф. П-9. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 151–152.

Хотенської волості, мітингів в «дні свобод» і наприкінці 1905 року, переобрання волосної й сільської влади, протидії чорносотенній пропаганді, переховування від переслідування й нарешті арешту та покарання⁴¹. Утім, у 1920-ті роки був можливий друк матеріалів, максимально близький до авторського тексту. Зокрема, «погана обробка матеріалів» збірки матеріалів і спогадів «1905 год на Конотопщині», як зауважували тодішні її критики, нині обертається на знак плюс для сучасного дослідника, оскільки представляє судження та висновки мемуаристів у максимально можливому суб'єктивному вигляді, без нашарувань редагування, здатних затіяти особисте враження автора від подій, перебивають його унікальне відчуття переживання минулого⁴².

Враховуючи всі вказані особливості публікації спогадів, мемуаристики, що висвітлюють селянський рух, можемо їх класифікувати з позицій суспільно-політичної орієнтації авторів наступним чином: 1) мемуари, позбавлені власне політичної заангажованості авторів; як правило, це спогади звичайних селян, які писали з позицій загальної установки села початку ХХ ст., утіленої в формулі домагання «землі і волі»; 2) спогади з елементами політичної дискусії, що особливо характерні для членів колишніх лівих організацій (наприклад, спогади активних членів ВСС, які намагалися реабілітувати організацію перед звинуваченням її у дрібнобуржуазності; для цього вони могли перебільшувати зв'язки Селянського союзу з робітничим рухом, а також соціалістичні ідеали селянства, організованого в структуру ВСС); 3) спогади, написані з явною пропагандистською ціллю, в яких найсильніше відчувається вплив радянської ідеології. Нерідко зміст подібних мемуарів свідомо перекручувався, аби «підтягнути» реальність до пануючої ідейної норми, як-от анонсований союз робітників і селян, правильність тактики більшовиків у роботі із селянством, керівна роль ленінців у селянській боротьбі тощо. У такому випадку до першої групи слід віднести спогади селян-учасників повстання 1902 року на Полтавщині М. Беседовського, І. Грекова, Г. Етнеровича, В. Зубченка, Г. Лоханя, Д. Савченка, З. Сергієва. До другої – спогади М. Волкович, В. Мазуренка, А. Овчаренка, І. Сенченка, М. Сердюка, Н. Тана (Богораза), А. Щербака. До третьої – Т. Алексєєвої, М. Васильєва-Южина, Р. Гончарова, В. Зензінова, Е. Когона, А. Ріша та багатьох інших активних діячів лівих партій.

Класифікувати комплекс мемуарної літератури в контексті аграрного руху можна і виходячи від соціального походження або політичного

---

⁴¹ ДАСО. Ф. П-9. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 215–223.

⁴² Кудінов Д. В. Нарис діяльності Конотопського істпарту. *Сумська старовина: Всеукраїнський науковий історичний журнал*. 2018. № LII. С. 26.

кредо авторів: 1) спогади селян-учасників аграрних виступів; 2) спогади членів революційних організацій; 3) спогади противників селянського руху і соціальної революції в цілому; 4) спогади сторонніх спостерігачів селянського руху, переважно представників ліберального табору. У даному випадку до першої категорії можемо віднести спогади селян Г. Етнеровича, І. Ворони, П. Ходченка, І. Пороскуна, І. Сенченка. До другої – Ф. Вільченка, Р. Гончарова, М. Козиленка, Б. Козловського, Г. Мухи, М. Сердюка, С. Сови-Степняка, А. Щербака, О. Черкунова, Ю. Колларда, Б. Ельцина та інших членів ВСС та лівих партій. До третьої – щоденник о. Євлампія, стаття князя М. Шаховського і спогади анонімів про ніжинський погром 1905 року та виступ полтавських селян у 1902 році. Останню категорію формують мемуари С. Чикаленка, Д. Дорошенка, М. Галагана, Р. Реннінга (псевдо Р. Оленін)⁴³.

Усі ці групи мемуарної літератури вирізняються не лише за формальними соціальними ознаками, але й за змістовністю, повнотою відображення подій минулого, глибиною аналізу явищ. Перша категорія відзначається незначним фактажем, проте яскраво відображає селянську свідомість та ідейну спрямованість. Друга характеризується аналітичним підходом, спробою узагальнення явища селянської революції зсередини самого селянства в межах певного регіону (у працях колишніх членів ВСС) або намаганням оглянути процеси, що відбувалися на селі, з висоти партійних установок. Нерідко такі мемуари відзначаються поверхневою або догматичною оцінкою, проте містять важливі свідчення про ставлення партій до селянства в цілому та методів його агітації й організації. Певною мірою це можна пояснити недостатнім знанням сільського життя і селянської психології. Окремі революціонери (переважно соціал-демократи), звиклі до роботи в містах, просто не мали досвіду агітаційної роботи серед селян. В їхньому уявленні наміри, потреби, вимоги селянства були неявними і малозрозумілими, що можна помітити по вжитку в характеристиці українського селянства епітету «загадкове». Так, колишній одеський більшовик Б. Ельцин нотував, що «для всіх нас якоюсь *загадкою* залишалось селянство»⁴⁴. Т. Алексєєва визнала, що «селянство в масі для мене було темною *загадкою*, сфінксом, перед яким мені приходилося довго та глибоко задумуватися»⁴⁵. Колишній конотопський соціал-демократ С. Сова-Степняк відзначав, що більшість селянства в повіті на початку революції

---

⁴³ Кудінов Д. В. Селянський рух Наддніпрянської України в 1900 – лютому 1917 роках: історіографія проблеми. Суми, 2014. С. 22–23.

⁴⁴ Ельцин Б. Работа среди крестьян. 1905 год. *Революционное движение в Одессе и Одещине*. Одесса, 1925. С. 60.

⁴⁵ Алексєєва Т. Среди крестьян. *Русское богатство*. 1907. № 3. С. 174.

1905 року для соціал-демократів міста «залишалася загадковою»⁴⁶. Звідси тривожні питання, що ставили перед собою революціонери: Чи зрозуміють та повірять мені селяни? Як добитися їхньої довіри? Чи відгукнеться селянство на заклики революції?⁴⁷

Третя категорія описує конфлікти між селянством, поміщиками, євреями та державою з позицій монархічного консерватизму і панського патерналізму. Селяни уявляються авторами «нерозумними дітьми», які введені в оману революційною інтелігенцією, що і зумовило їхні виступи проти поміщиків. У ситуації з єврейськими погромами селянство навпаки демонструється в якості «природного монархіста», колективного державника, опори самодержавного режиму. Однак і в першому, і в другому випадку автори позбавляють селянство суб'єктності⁴⁸. Мемуаристика четвертої категорії найменш інформативна через відносно негативний досвід контактування українських діячів ліберального табору із селянством. Аграрії залишилися байдужими до потуг партій центру повернути сільську провінцію до національної справи, що відбилося на фрагментарності зображення селянського руху, зведенні цієї тематики до окремих картин революційного буття України в 1905–1907 рр.

В основу групування мемуаристики селянського руху початку ХХ ст. можна покласти формальний підхід Л. Деревніної, пов'язаний з критичним і доказовим переосмисленням існуючих типологій, з виділенням у ній субкласів, що дозволить більш повно висвітлити характерні ознаки цієї специфічної групи спогадів: I. Спогади авторів про події у своєму житті (автобіографічні мемуари, написані виключно по пам'яті автора; спогади-оповідання, в яких автори зверталися до документальних джерел). II. Літературні записи спогадів (мемуари з відредагованою передачею авторського змісту спогадів; спогади, віддалені за передачею матеріалу від авторського викладу). III. Стенографічні записи спогадів. IV. Щоденники.

---

⁴⁶ Сова-Степняк С. А. «Пятый» год. 1905 год на Конотопщине. Сб. мат. и восп. Конотоп, 1925. С. 40.

⁴⁷ Алексеева Т. Среди крестьян. Русское богатство. 1907. № 3. С. 174.

⁴⁸ Доброжанский Е. Из церковной летописи с. Обтово. 1905 год на Конотопщине. Сборник материалов и воспоминаний. Конотоп : Конотопская типография Окрместхоза, 1925. С. 69–71; Кудінов Д. В. Висвітлення у мемуарній літературі монархізму селян Наддніпрянщини на початку ХХ ст. *Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і сьогодення: зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. : у 2-х част.* (Суми-Курськ, 18 квітня 2014 року). Суми – Курськ, 2014. Ч. 2, Т. 1. С. 27–30; Нежинская революция и контрреволюция (18–24 октября 1905 г.). *Исторический вестник*. 1906. № 104. С. 160–185; Шаховской М. Л. Крестьянские волнения в Харьковской губернии в 1902 г. *Исторический вестник*. 1906. № 53. С. 124–151.

У цілому, розгляд мемуарної літератури, присвяченої селянському рухові, можна здійснити в розрізі запропонованих схем класифікації, що дозволить відповісти на ряд питань під час процедури аналізу спогадів: авторство-атрибуція джерела, світосприйняття та погляди мемуариста, рівень наближеності до описуваних подій, ступінь компетентності та логічності суджень (спостережень, коментарів, аргументації), авторська експресія, спонукальні мотиви до написання мемуарного твору, видова, жанрова, стилістична природа спогадів, а також виокремити їхні змістові фрагменти. У цілому ці зауваження відповідають загальній проблематиці мемуаристики (за С. Мінцем): межі втручання істориків та літературознавців у процес формування джерелознавчого комплексу (обробіток первинної інформації на предмет достовірності викладених фактів, стилістична й орфографічна коректура); вплив використання допоміжних матеріалів та допоміжного обробітку на зміну авторського погляду на зміст наративу⁴⁹.

3. Проблема достовірності спогадів

Окремою проблемою мемуаристики є питання суб'єктивності та достовірності спогадів, що зустрічає різні судження істориків – від безумовного сприйняття мемуарів нарівні з документальними даними до заперечення їхнього використання як серйозного літературного джерела; від повного ототожнення мемуарів із суб'єктивізмом оцінок до розмежування понять «суб'єктивність» (індивідуальний погляд на минуле) та «суб'єктивізм» (помилковість, неточність)⁵⁰. Фактично історики поділилися на дві умовні до сприйняття спогадів групи – позитивної й негативної оцінки достовірності мемуарів. До «позитивістів» можна віднести М. Черноморського, котрий відзначав характерні для спогадів хронологічну послідовність, сувору фактичну основу, конкретність характеристик людей. При цьому історик зовсім не заперечував суб'єктивну природу спогадів і погрішності викривлення дійсності їхніми авторами⁵¹. На захист мемуарів виступив В. Голубцов, який пропонував не поєднувати «індивідуальне, суб'єктивне сприйняття і опис подій з помилковим, суб'єктивістським», а встановлювати цінність спогадів шляхом критичного аналізу. Причому суб'єктивність джерелознавець сприймав як відображення в наративі індивідуальних

---

⁴⁹ Минц С. С. Об особенностях эволюции источников мемуарного характера (К постановке проблемы). *История СССР*. 1979. № 6. С. 57.

⁵⁰ Ibid. С. 58.

⁵¹ Черноморский М. Н. Мемуары как исторический источник : учебное пособие по источниковедению СССР. М., 1959. С. 15, 68.

якостей автора, його особистих поглядів, життєвого досвіду і переживань⁵².

Дійсно, якщо переважаючим джерелом мемуарів є пам'ять окремого суб'єкта, що необов'язково фіксується своєчасно вслід за подіями, то забування – природний процес – є фактором, що детермінує неповність мемуарного джерела, на що, зокрема, зауважував джерелознавець Б. Корольов⁵³. Дослідник мемуарів, аби компенсувати помилки пам'яті, повинен за допомогою документальних та інших джерел перевіряти факти, викладені авторами. Те саме пропонувала М. Москаленко, спростовуючи можливість використання істориками спогадів, не перевірених документами. Виключення, на її думку, можна робити лише тим мемуарним джерелам, які пройшли перевірку іншими учасниками описуваних у спогадах подій, хоча можлива заангажованість експертизи авторкою до уваги не бралася. Загалом скептицизм істориків до мемуарів ґрунтується на недовірі до авторського «індивідуального сприйняття», що проявляється в суб'єктивізмі, здатному спотворювати дійсність⁵⁴.

Про суб'єктивність та тенденційність спогадів, що заважають досліднику розібратися з історичною правдою, писало й авторитетне радянське енциклопедичне джерело. В енциклопедії як раз і відбулося закріплене за мемуарами у вітчизняній історіографії стійке амплуа вкрай суб'єктивного і, відповідно, неточного джерела, яким можна знехтувати. Процес збирання й оформлення спогадів не мав конструктивного підходу і перетворював мемуари, таким чином, лише на потенційне історичне джерело. Отже, скептицизм до мемуаристики був продиктований, насамперед, установкою на те, що мемуари не завжди можуть відбивати конкретику описуваних подій і не дають їм правдивий опис. Певною мірою це пояснюється тим, що у спогадах мають місце вигадані події або їхні окремі деталі, пов'язані з повторною проробкою мнемічного матеріалу. Варто також враховувати закони запам'ятовування, виведені німецьким психологом Г. Еббінгаузом. Наприклад, «ефект краю», що визначає краще збереження матеріалу, який знаходиться на початку і в кінці, відчутний у спогадах А. Щербака,

---

⁵² Голубцов В. С. К вопросу о научных принципах переиздания мемуарной литературы. *Источниковедение истории Советского общества*. Сборник. М., 1968. Вып. 2. 1968. С. 371.

⁵³ Історичне джерелознавство : підручник. Київ, 2002. С. 414.

⁵⁴ Москаленко М. І. Воспоминания как источник по истории партийного строительства на Украине (июнь 1907 – февраль 1917 г.): автореф. ... канд. ист. наук : 07-570. Київ, 1972. С. 10, 25; Москаленко М. І. Спогади – важливе джерело вивчення історії революційної боротьби (1914 – лютий 1917 рр.). *Наукові праці з історії КПРС*. 1973. Вип. 59. С. 92.

котрий більше уваги приділяв початку своєї політичної діяльності взимку і навесні 1905 р., а також моменту арешту у грудні цього ж року. Цікаві події розгортання селянського руху в Сумському повіті у жовтні-грудні 1905 р. подаються окремими «мазками», інформативними у своїй основі, але недостатньо пов'язаними одне з одним. Певною мірою це змусило автора звернутися за допомогою до документальних джерел, щоб відновити «пробіли» власної пам'яті. Але навіть такий прийом не позбавив мемуариста помилок у хронології, які виправляються завдяки рапортам поліції. Зокрема, він свою подорож до столиці з петицією сумських селян у тексті поставив між описами однієї і тієї ж події – мітингу 29 травня. Насправді масовий мітинг, на якому збиралися підписи, відбувся 15 травня, опис якого чомусь автором був загально упушений⁵⁵.

Якість згадування інформації також залежить від засобів запам'ятовування, переважаючого виду пам'яті, а також від особливостей самого відтворення матеріалу, емоційного переживання згадуваної події, до якої суб'єктом може застосовуватися придушення негативних спогадів, вибіркості пам'яті, коли мемуарист пропускає неприємні для себе або другорядні на його думку події та картини минулого. Зрештою, конкретика спогадів підкорюється людській фізіології – на спогадах можуть відбиватися органічні або вікові порушення пам'яті. М. Москаленко подібні спотворення фактів назвала «добросовісними оманами»⁵⁶.

Не дивлячись на те що в роботі істориків прийнято мемуарам відводити другорядну роль у порівнянні з документальними джерелами, значення спогадів, на мій погляд, явно недооцінене. Висловлюючи скепсис щодо пануючого в історичній науці принципу *Quod non est in actis, non est in mundo*, естонський дослідник Х. Круус ставив своєрідний знак рівності між актами і спогадами: документальні джерела, як і спогади, варто ставити під сумнів, оскільки в них також відбиваються особисті й моральні якості укладачів, ідеологія правлячих класів певної епохи; вони можуть мати суб'єктивне звучання – сприйняття думки окремої особи, далекої від об'єктивної реальності. Тож суб'єктивним насправді може бути будь-яке джерело, а з ним, у принципі, і науковий аналіз також⁵⁷.

---

⁵⁵ ДАРФ, Ф. 102, Оп. 1, Спр. 2403, Арк. 7–14; Щербак А. 1905 год в Сумском уезде. 1905 рік на Сумщині : зб. наук. ст. Суми, 1930. С. 132–134.

⁵⁶ Москаленко М. И. Воспоминания как источник по истории партийного строительства на Украине (июнь 1907 – февраль 1917 г.) : автореф. ... канд. ист. наук : 07-570. Київ, 1972. С. 25.

⁵⁷ Круус Х. Х. Воспоминания – важный исторический источник. *История СССР*. 1963. № 1. С. 234.

Оновлення погляду на суб'єктивну природу мемуарної літератури у вітчизняній історичній науці спостерігалося в 1970-ті роки. У ній визначалися два рівні авторської суб'єктивності: про описувані події та про їхній фон. Це породило зміну погляду на інформативні можливості спогадів – декодування зашифрованої інформації про соціальні умови, що вплинули на оцінку мемуаристом тих чи інших подій та явищ⁵⁸. Прикладом нового аксіологічного бачення природи спогадів стала стаття С. Мінца «Про особливості еволюції джерел мемуарного характеру». На його думку, є невірним обґрунтовувати сумнів у достовірності спогадів індивідуальними якостями мемуариста. Зрештою, будь-яке письмове джерело або літературний твір відбиває характер та спрямованість того чи іншого автора. Невірним є і ставити в різні позиції авторів документів, історичних творів та спогадів, закріплюючи за останніми гриф «тенденційності», «дефекту», «недостовірності», «другорядності» мемуарного джерела як суб'єктивного твору за своїми властивостями. Між тим, зауважував С. Мінц, суб'єктивна природа мемуарів насправді є сильною стороною даного жанру літератури. Виокремлення істинного в спогадах – справа критичного аналізу історика, пошуку узагальнюючого критерію, який відбиває зв'язок об'єктивних історичних явищ і процесів із суб'єктивним фактором. Особистість мемуариста – це певний ступінь відображення стану суспільних відносин, а мемуарна література – одна з форм усвідомлення цінності людської особистості, її ролі та місця в житті суспільства. Крім того, компаративний аналіз мемуарних джерел дозволяє простежити еволюцію мемуарної літератури через осягнення сутності явищ і процесів суспільного розвитку, встановлення зв'язку індивідуального та соціального в громадському житті⁵⁹.

Цінність мемуарного нарративу можна пояснити і з позиції марксистської психології: психіка індивіда зумовлена всією системою суспільних відносин; сприйняття є безпосереднім чутливим відображенням дійсності, відбиттям певного ступеню та основною формою пізнання, яка досягається в процесі історичного розвитку людини; мислення – особлива теоретична форма людської діяльності, що є продуктом суспільно-історичного розвитку⁶⁰. Відповідно до цієї логічної

---

⁵⁸ Макаренко Е. А. Историографический взгляд на мемуарный источник с постановкой проблемы лингвистического анализа. *Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны*. 2005. Вып. 2. С. 24–25.

⁵⁹ Минц С. С. Об особенностях эволюции источников мемуарного характера (К постановке проблемы). *История СССР*. 1979. № 6. С. 64.

⁶⁰ Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. М., 1975. С. 22, 37, 41–42; Минц С. С. Об особенностях эволюции источников мемуарного характера (К постановке проблемы). *История СССР*. 1979. № 6. С. 59–60.

конструкції дійсність відбивається в спогадах через призму сприйняття мемуариста. Оскільки система індивідуального сприйняття зумовлена всією системою суспільних відносин, ступенем розвитку та особливостями культури, «мемуарні джерела завжди відбивають з більшою чи меншою часткою адекватності ті міжособистісні відносини, учасником яких є автор, демонструють ступінь усвідомлення суспільних відносин окремим індивідом і суспільством у цілому». Отже, відображення в мемуарній літературі уявлень про сутність і механізми суспільних відносин з психологічної точки зору – об'єктивний процес («суб'єктивна природа мемуарів відбиває об'єктивно існуючі рівні усвідомлення індивідом міжособистісних і суспільних відносин»), а «суб'єктивна природа мемуарної літератури, зрозуміла як міра усвідомлення мемуаристом власного «я» і міжособистісних відносин, – писав С. Мінц, – може тому слугувати домінуючою ознакою при визначенні цінності певного джерела мемуарного характеру, його місця в ряду інших джерел при використанні в конкретно-історичних дослідженнях, при врахуванні його потенційних можливостей»⁶¹. На цю якість мемуарів звернув увагу і В. Голубцов: історичний фон завжди відбивається на авторському тексті – у його сюжеті, у відборі фактів та інтерпретації⁶².

Якщо для В. Голубцова і С. Мінца мемуарист важливий, передусім, як «медіум» минулої дійсності, то на переконання сучасної філологічної літературознавця Н. Іванової спогади вагомим для вивчення психології індивідуальності автора. Отже, суб'єктивність мемуарів – це якраз їхня притягальна сторона з точки зору вивчення особистості мемуариста, його переконань, життєвих установок тощо. «Особистісне начало в мемуаристиці – підкреслює дослідниця, – проявляється і прямо, і опосередковано, охоплює всі рівні твору: від розповіді, яка передбачає прирахування автора до числа діючих осіб, до системи прийомів, що презентують авторську концепцію бачення»⁶³. Індивідуальні особливості автора тут виявляються з найбільшою силою: вибірковість ставлення до подій та фактів, до певних проблем, обставин, людей, етичні та естетичні установки, умонастрій, світогляд, зрештою, розповідь про себе, дають багатий матеріал пізнання індивідуума. На властивість мемуарів розкривати світ особистості, її роль у подіях,

---

⁶¹ Мінц С. С. Об особенностях эволюции источников мемуарного характера (К постановке проблемы). *История СССР*. 1979. № 6. С. 60, 64.

⁶² Голубцов В. С. Воспоминания, дневники, переписка. *Источниковедение истории СССР*: учебник. М., 1973. С. 527.

⁶³ Иванова Н. Ф. К проблеме образа автора мемуарного текста (по книге М. П. Чехова «Вокруг Чехова»). *«Приют русской литературы»: Сборник статей и документов в честь 90-летия Дома-музея А. П. Чехова в Ялте*. Симферополь, 2014. С. 210.

ставлення до них вказувала й українська радянська дослідниця Н. Комаренко. Відзначаючи фактологічну цінність спогадів учасників революції 1905–1907 рр., розміщених до номерів «Літописів революції», вона підкреслила, що мемуарна література не лише інформує про події минулого, але й дозволяє «показати людей – організаторів і рядових учасників революційних подій»⁶⁴. Вагоме інформаційне значення мемуарів на прикладі записів колишніх членів більшовицької партії відзначив П. Шморгун. Частина з них містила унікальні, як на нього, свідчення, що не зустрічалися в інших видах джерел та літератури⁶⁵. Цю рису – унікальність інформації, яка ніде в інших джерелах може не дублюватися, – відзначав В. Голубцов⁶⁶. М. Покровський вказував і на іншу важливу рису мемуаристики – відтворення психологічного фону та зв'язків, «без яких окремі документи можуть опинитися незрозумілими або зрозумілими невірною»⁶⁷. Високо роль мемуарної літератури з позиції пізнання особистості, а через неї – історичних процесів та явищ, оцінив сучасний український дослідник О. Коник. Описуючи мемуари депутатів Державної думи, він зазначив, що при всіх застереженнях щодо суб'єктивізму спогади є «інколи єдиним джерелом, що може пролити світло на шляхи становлення й соціалізації особистості депутата, деталі міжособистісних і ширше – соціальних і національних взаємин, розвиток та особливості політичного процесу в цілому»⁶⁸. Ряд наукових публікацій інформативні саме за рахунок широкого використання мемуарної літератури. Особливо це помітно в працях Є. Мороховця, який в оцінці діяльності Херсонського губернського комітету сільських організацій РСДРП опирався на спогади Б. Козловського і О. Черкунова, Я. Штерштейна, котрий в описі роботи більшовиків Одеси використав спогади учасників Першої російської революції (ПРР) на Одещині, В. Магася, який в аналізі діяльності Сумського повітового комітету ВСС оперував даними авторів спогадів зі збірника «1905 рік на Сумщині»⁶⁹.

---

⁶⁴ Комаренко Н. В. Журнал «Літопис революції»: історіографічний нарис. Київ, 1970. С. 85.

⁶⁵ Шморгун П. М. Більшовицькі організації України в період першої російської революції (огляд джерел). *Архіви України*. 1975. № 6. С. 18.

⁶⁶ Голубцов В. С. Воспоминания, дневники, переписка. *Источниковедение истории СССР: Учебник*. М., 1973. С. 523.

⁶⁷ Покровский М. Н. Избранные произведения. М., 1967. Т. 4. С. 559.

⁶⁸ Коник О. О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.). Дніпропетровськ, 2013. С. 77–78.

⁶⁹ Магась В. О. «Селянська республіка» на Сумщині в роки Першої російської революції. *Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник*. 2008. Вип. 11. Серія: історія. С. 44–53; Мороховец Е. А. Крестьянское движение и социал-демократия в эпоху первой русской революции. М. – Л., 1926. 240 с.; Штерштейн Я. М. Борьба

Значення споминів для історії усвідомлювали і самі автори. Так, Т. Алексеева правдиво з поглядом у майбутнє відзначала, що викладені нею факти, попри певну втрату «свіжості новизни», у спогадах «зберігають деяку історичну цінність як показники настрою селянських мас на одній з підготовчих сходинок російської революції»⁷⁰. Крім того, мемуари, на відміну від багатьох документальних джерел, є твором динамічним, в якому простежується плин політичної думки, світогляду та авторської позиції. «В мемуарах, – вказував О. Коник, – зберігається дух минулої боротьби, помітна позиція автора й у час подій, що він їх описує, і подальша її еволюція»⁷¹. Зрештою, А. Санцевич, узагальнюючи значення мемуаристики фронтально до всього історичного знання, виокремив наступні прерогативи мемуарів: 1) «спогади містять корисні відомості про деякі деталі подій, свідком і учасником яких був сам автор»; 2) оригінальність інформації спогадів, яка може ніде більше не зустрічатися; 3) «мемуари дають можливість відчути дух свого часу: розповідають про те, як певні явища соціально-економічного, ідейно-політичного та духовного життя сприймалися та оцінювалися різними групами і категоріями населення»⁷². Крім того, спогади залишаються незамінним джерелом вивчення самої особистості автора, даючи простір для застосування біографічного методу дослідження особистості, який разом із застосуванням прийомів графології, фізіогностики та соціоніки дозволяє реконструювати його психологічний портрет. Також суб'єктивний погляд на події та процеси зовсім не ідентичний фальсифікату – він відображає певну грань їхнього розуміння. Навіть недостовірна розповідь, справедливо зазначила С. Житомирська, може бути достовірним свідомством сприйняття мемуаристом певної події. Недарма О. Черкунов зазначав, що попри те, що він не може в повній мірі покладатися на пам'ять, головне, «дух організації, основні віхи її роботи та тактику в ті чи інші періоди її існування я не скривджу, оскільки протягом майже двох років не було жодного дня, коли я не жив би інтересами цієї організації»⁷³. До того ж мемуари самі по собі є історичним фактом і одночасно історичним явищем. Відповідно,

---

большевиков Одессы за союз рабочего класса и крестьянства в период Первой русской революции. *Труды Одесского государственного университета им. И. Н. Мечникова. Сборник, посвященный 50-летию Первой русской революции 1905–1907 гг.* 1956. Т. 146. С. 53–78.

⁷⁰ Алексеева Т. Среди крестьян. *Русское богатство*. 1907. № 3. С. 171.

⁷¹ Коник О. О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.). Дніпропетровськ, 2013. С. 78.

⁷² Санцевич А. В. Історичне джерело як первинна інформація про дійсність. *Український історичний журнал*. 1987. № 7. С. 39.

⁷³ Черкунов А. Н. Революционное движение среди крестьян на юге России и социал-демократия (Из личных воспоминаний). *Каторга и ссылка*. 1925. № 2. С. 104.

еволуція поглядів автора, рівень осмислення подій минулого демонструють як їхнє суспільне та індивідуальне значення, так і важливість для самого автора висловитися⁷⁴. У цьому відношенні набувають цінності і допущені авторами помилки. Спотворення картин минулого може бути пов'язаним зі зміною життєвих установок творців спогадів. Тож мемуари можна розглядати не лише як фіксацію подій та явищ у минулому, але й як динамічну картину еволюції світогляду, на який відклали відбиток події менш пізнього часу. І в цьому сенсі цікаво спостерігати, як в інтерпретацію революційних подій початку ХХ ст. вплітаються ідеологічні схеми більш пізнього періоду.

Характерно, що і самі мемуаристи нерідко самокритично ставилися до власних записок, намагаючись таким чином добитися від читачів поблажливого ставлення до можливих пропусків та помилок. Так, А. Ріш на початку своїх спогадів попередив, що він спирався в їхньому написанні виключно на свою пам'ять, яка є «не завжди достовірним свідком пережитого». Тож за точність матеріалу він у повній мірі ручатися не може (автор дещо виправив цей недолік у «Нарисах з історії «Спілки», які побачили світ через два роки в «Літописі революції»)⁷⁵. Подібне звернення до читачів можна прочитати у споминах М. Карпенка, О. Черкунова та Є. Гацкевича. Останній писав, що через брак пам'яті він запобігатиме у спогадах дат і посилянь на окремих товаришів⁷⁶.

Звичайно, подібні обмовки вносять недовіру до авторського викладу подій, яка посилюється з виявленням фактичних помилок, домислів, здійснених автором свідомо або через брак пам'яті (конфабуляції). Наприклад, один із колишніх керівників місцевого комітету ВСС М. Козиленко помилився в означенні повістки повітового з'їзду на Миргородщині, вказавши, що на ньому були присутні кадети. Також він записав себе в учасники з'їзду, чого, підтвердили реальні його делегати, насправді не було⁷⁷.

Як бачимо, перевірити подібні факти або піддати їх сумніву буває можливим лише за допомогою мемуарів інших осіб. До такого прийому звернувся Є. Мороховець, який поставив під сумнів деякі свідчення О. Черкунова, посилаючись першочергово на спомини іншого активного діяча Херсонського губернського комітету селянських організацій

---

⁷⁴ Житомирская С. В. Вопросы научного описания рукописных мемуарных источников. *Археографический ежегодник за 1976 год*. М., 1977. С. 57–58.

⁷⁵ Ріш А. Г. Очерки по истории «Спілки». *Летопись революции*. 1925. № 2. С. 126.

⁷⁶ Гацкевич Е. Из деятельности РСДРП на Волыни (1905–1906 г.). *Летопись революции*. 1926. № 1. С. 169.

⁷⁷ Козиленко М., Вільченко Ф. До повстання сорочинських селян. *Літопис революції*. 1930. № 6. С. 294.

РСДРП (ХГК), – Б. Козловського. Останній не згадував ані про роботу ХГК у Тираспольському повіті, ані про зв'язки херсонців із соціал-демократичними організаціями Поділля⁷⁸. Щоправда, це зовсім не свідчило на користь матеріалу Б. Козловського. Вознесенська група ХГК була більшовицьким острівком у морі меншовицької пропаганди на Півдні України. Успіхи конкурентів-меншовиків в агітаційній та організаційній діяльності серед селянства могли свідомо упускатися їхніми конкурентами в РСДРП.

Але навіть подібні «проколи» не знімають з мемуарної літератури гриф важливості. Як і документи, вони відбивають певну позицію своїх укладачів, їхні погляди, фіксований рівень розуміння процесів, і в цьому сенсі мало вирізняються від них. В якості прикладу можна навести рапорти чинів поліції – важливий ресурс з історії селянських виступів, – де причинність і характер революційних подій на селі подавалися переважно як підступи агітаторів, вплив членів революційних партій на селянство і фактично не враховували суспільно-політичну творчість самих селян, їхню громадянську ініціативу та ідеологію. У цих актах текст документів обмежений стандартизованими підходами до їхнього складання, сталими уявленнями поліцейського начальства про «мужиків», передбачуваними реакціями на бунти та хвилювання як на злочинні діяння; тут мало зустрічається творчого підходу до висвітлення реальної картини селянської боротьби. На це звертали увагу історики ще у 1920-ті роки. Так, Е. Когон, автор статті про селянський рух на Катеринославщині напередодні 1905 року, глузував з документів Департаменту поліції, що вирізнялися тенденційністю та жонглюванням фактами залежно від потреби і при цьому недостатньо інформували про реальний стан речей, що відзначало і вище начальство МВС. У наведеній ним резолюції директора Департаменту міститься «прочухан» начальнику Катеринославського губернського жандармського управління за поверховість і неповність його звітів. Такі обставини примушують дослідника у висвітленні діяльності політичних організацій на селі, оцінки їх досягнень і прорахунків, організації та методів спиратися, передусім, на спогади⁷⁹. Отже, документи не завжди відбивають об'єктивну дійсність. Крім того, висвітлення мемуарами подій з різних позицій дозволяє більш глибоко осягнути їхню сутність. Вони, зауважувала С. Житомирська, є «ідейним явищем певної епохи» і завдяки цьому стають цінними в руках історика⁸⁰.

---

⁷⁸ Мороховец Е. Крестьянское движение 1905–1907 гг. и социал-демократия. *Пролетарская революция*. 1925. № 5. С. 83.

⁷⁹ Когон Э. Из истории селянского движения на Екатеринославщине накануне 1905 года. *Летопись революции*. 1926. № 5. С. 95.

⁸⁰ Житомирская С. В. Вопросы научного описания рукописных мемуарных источников. *Археографический ежегодник за 1976 год*. М., 1977. С. 58.

Що стосується фактологічної недосконалості мемуарів, то певною мірою виправити цей недолік дозволяють редакційні правки, але за їх відсутності спростувати або доповнити інформацію спогадів можна лише завдяки залученню інших джерел, як це і було здійснено зі спогадами М. Козиленка. Водночас ряд мемуарів потребує лише формальної перевірки. Більше того, нерідко вони можуть містити і більш багатий за змістом матеріал, ніж документи. Зокрема, радянський український дослідник селянського руху О. Михайлюк в одній зі своїх публікацій, присвяченій аграрному напрямку революційної діяльності більшовиків, зауважував, що агітація соціал-демократичних організацій не обмежувалася виданням та поширенням прокламацій. Есдеки влаштували по селах мітинги, формували сільські комітети РСДРП, співпрацювали з осередками Селянського союзу. Проте ці види діяльності автором не були розкриті (він обмежився зауваженням «ця форма діяльності більшовиків ще мало вивчена») саме у зв'язку з обмеженою джерельною базою виданих у 1950-х роках збірок листівок та документів й повним ігноруванням спогадів соціал-демократів, що якраз могли б пролити світло на характер живої агітації⁸¹.

Значний за обсягом фактичний матеріал дають також спогади Г. Етнеровича та «сорочинська група мемуарів». Так, рапорт лубенського повітового справника від 31 грудня 1905 р. описує лише сутичку, що сталася за два дні до того в с. Вовчок між стражниками та учасниками мітингу. Г. Етнерович не лише повторює те, про що писав чиновник, але й доповнив цю подію багатьма деталями, що залишилися невідомими для поліції і стосуються аспектів психології селян, їхньої громадянської позиції та розуміння своєї ролі в боротьбі з системою⁸². Подібною документальністю відзначаються спогади есерки Т. Алексеевої. Остання на початку свого оповідання попередила читача про те, що він не знайде ніяких узагальнень та висновків – «я передаю тільки факти, лише те, що я бачила і чула і в чому сама брала безпосередню участь». При цьому авторка висловила побажання поділитися лише найважливішими та найяскравішими фактами і «намагатися передати їх так, як вони проходили перед моїми очима, як я їх сприймала». Справу робити висновки вона перекладала на читачів⁸³. Такий обережний до читацької свободи підхід найоптимальніше

---

⁸¹ Михайлюк О. Г. Революційна діяльність більшовиків України на селі. *Історичні дослідження. Вітчизняна історія*. 1983. Вип. 9. С. 55–58.

⁸² Революционные события 1905–1907 гг. на Полтавщине. Документы и материалы. Харків, 1957. С. 141–143; Етнерович Г. Воспоминания батрака о 1905–1906 годах. *Пути революции*. 1926. № 3. С. 99–102.

⁸³ Алексеева Т. Среди крестьян. *Русское богатство*. 1907. № 3. С. 171.

підходить для збирача фактів, проте недостатньо цікавий для історіографа.

Фактологічну цінність мають спогади іншого колишнього есера й організатора сільських комітетів ВСС в Єлисаветградському повіті Р. Гончарова. Він не лише детально розповів, у чому полягала робота сільських груп Партії соціалістів-революціонерів у даній місцевості, пригадав численну кількість їхніх активних учасників, але й поділився цікавими побутовими картинками про життя агітаторів, обрання конспіраторами місця зборів, спілкування всередині партійних груп, систему звукових сигналів для оповіщення, переховування від стражників та козаків, ставлення до жінок в організації, залучення до роботи дітлахів, проведення читань забороненої літератури по хатах, її транспортування та збереження⁸⁴. Такі сюжети наповнюють «революційне» минуле повсякденним змістом, що дозволяє історикові поглянути на будні радикалів без ідеологічної ретуші.

Мемуарна література, що описує та характеризує селянський рух, не лише неоднорідна за своєю класифікацією, але й вирізняється жанровою та стилістичною різноманітністю. Учасники селянського руху на Охтирщині і Миколаївщині В. Зубченко та П. Ходченко свої спогади оформили у вигляді художніх оповідань з діалогами героїв та класичною сюжетною лінією – експозицією, зав'язкою, розвитком дії, кульмінацією, згортанням дії та розв'язкою. При цьому спогади В. Зубченка, які скоріше є переказом інших свідків про революціонерів-бойовиків Манжуру і Багу, загалом сміливо можна віднести до детективного жанру, оскільки головна увага читача прикута не до їхньої участі в революційному русі, а до полювання за ними стражів порядку, перестрілок та погоні⁸⁵. Не поступаються художнім словом і спогади М. Новицького та М. Пижова, які читаються як цікава пригодницька розповідь, що мимоволі з'являється бажання звинуватити авторів у прикрашенні подій. Наприклад, М. Піжов із захопленням розповідав історії про те, як йому вдалося пошити поліцію в дурні або який надзвичайний вплив мала його промова на селян тощо⁸⁶.

Низка мемуарів посилена документами. Зокрема, добра половина спогадів А. Щербака являє собою скоріше коментарі до цитованих ним поліцейських рапортів. Деякі з них автор навіть залишив без пояснень,

---

⁸⁴ Гончаров Р. Л. З революційної боротьби на селі. Харків, 1931. 75 с.

⁸⁵ ДАСО. Ф. П-9. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 238–246; Зубченко В. Річанський революціонер Бага. *1905 рік на Сумщині* : зб. наук. ст. Суми, 1930. С. 80; Зубченко В. Як царат розплачувався. *1905 рік на Сумщині* : зб. наук. ст. Суми, 1930. С. 75–78.

⁸⁶ Піжов Н. Сорочинское крестьянское восстание 1905 года: Воспоминания руководителя восстания. М. : Изд-во Всесоюзного общ-ва политкаторжан и сс.-поселенцев, 1929. С. 45–53, 65.

сподіваючись на красномовну очевидність викладених у них фактів та висновків: текст петиції сумських селян до царя, виписка з протоколу засідання Петербурзької Ради робітничих депутатів від 5 листопада 1905 р., виписка із справи про Другий з'їзд ВСС Московської судової палати, матеріали «Селянської газети», що видавалася Сумським повітовим комітетом та сім документів Харківського губернського жандармського управління⁸⁷. При цьому використаний А. Щербаком підхід – мемуари плюс документи – не був оригінальним стилем автора і широко застосовувався у початковий період радянської історіографії. Недарма деякі науковці сприймали оповідання А. Щербака як повноцінну історичну статтю і розглядали її в контексті історіографії революції 1905–1907 рр., як, зокрема, М. Лещенко⁸⁸. Більш ранню роботу А. Щербака, присвячену селянському рухові в Сумському повіті, загалом важко прирахувати до мемуарного жанру. В основі джерельної бази спогадів – статистичні дані, газетні повідомлення та документи Селянського союзу, що посилює «об'єктивацію» спогадів і зовсім мало місця залишає для власних споминів⁸⁹.

Багатством використаних джерел виділяються мемуари представників українського ліберального табору. Д. Дорошенко, Є. Чикаленко та О. Лотоцький широко спиралися на матеріали української та російської преси, оригінальні документи, у т. ч. матеріали МВС Російської імперії, розсекречені після 1917 року більшовиками, програми українських партій та їхні проекти, листи діячів національного руху, художні твори вітчизняних письменників, спогади інших осіб тощо. При роботі з такими спогадами В. Голубцов радив виокремлювати ті частини тексту, які написані під впливом вражень, і ті, що створюють їхній фон (запозичення спогадів інших осіб, документи, матеріали ЗМІ тощо)⁹⁰.

В ювілейних збірниках, випущених до 20-ї та 25-ї річниці ПРР, більшість мемуарів є документальними і компактними за обсягом творами – слідство редакційних правок. Вони цінні тим, що містять спогади не лише партійних активістів, але й рядових учасників революції – селян. Хоча ці мемуари нерідко написані доволі примітивно,

---

⁸⁷ Щербак А. 1905 год в Сумском уезде. *Пролетарская революция*. 1926. № 7. С. 27–86; Щербак А. 1905 год в Сумском уезде. *1905 рік на Сумщині* : зб. наук. ст. Суми, 1930. С. 129–143.

⁸⁸ Лещенко М. Н. Історіографія класової боротьби в українському селі в роки першої російської революції 1905–1907 рр. *Історіографічні дослідження в Україні*. 1968. № 1. С. 83.

⁸⁹ Щербак А. Участие крестьян в революции 1905 года. Сумское движение. *Великий океан*. 1912. № 108. С. 2; Щербак А. Участие крестьян в революции 1905 года. Сумское движение. *Великий океан*. 1912. № 112. С. 2–3.

⁹⁰ Голубцов В. С. Воспоминания, дневники, переписка. *Источниковедение истории СССР: Учебник*. М., 1973. С. 529, 538–539.

вони містять цікаву інформацію, з якої можна подібати не лише фактичні дані, але й віднайти цікаві свідчення селянської ментальності та ідейної спрямованості, себто доволі чистий від ідеологічних установок часу матеріал.

Мемуари колишніх активістів та керівників партійних організацій друкувалися переважно в історико-революційних журналах, таких як «Каторга та заслання», «Літопис революції», «Пролетарська революція», «Шляхи революції». Вони написані гарною літературною мовою і містять, як правило, окрім самих спогадів авторів, оригінальні документальні свідчення, матеріали преси, тексти листівок, посилання на історичну літературу. Тож дослідниця української історичної періодики Н. Комаренко, враховуючи це, вказувала на присутність у мемуарних творах «історіографічного елемента»⁹¹.

Мемуаристика як метажанр історичної літератури важлива для пізнання «неакадемічної» історії, близької до її безпосереднього сприйняття очевидця. Загалом суб'єктивність як властивість спогадів, таврована багатьма істориками минулого, сьогодні, навпаки, сприймається як цінність, оскільки наповнює джерело і час, який воно презентує, живими картинами минулого, переживаннями, себто відтворює атмосферу епохи, відтінки мислення та почуттів покоління, не заперечуючи при цьому фактологічну цінність мемуарів.

ВИСНОВКИ

Нині історична наука відводить спогадам особливе значення як джерелам особистісного походження і одночасно як історичним творам. Власне таке дихотомічне розуміння мемуарної літератури дозволяє розглядати її в якості об'єкту саме історіографічного, а не лише джерелознавчого дослідження. Мемуари очевидців та учасників селянського руху, як окрема група історико-революційної літератури, потребує свого ретельного дослідження та класифікації. Упевнений, що розгляд мемуарної літератури, присвяченої селянському руху, можна здійснити в розрізі запропонованих схем класифікації, які дозволять відповісти на низку запитань, що виникають під час процедури аналізу спогадів: авторство-атрибуція джерела, світосприйняття і погляди мемуариста, рівень близькості до описуваних подій, міра компетентності і логічності суджень (спостережень, коментарів, аргументації), авторська експресія, спонукальні мотиви до написання мемуарних творів.

---

⁹¹ Комаренко Н. В. Журнал «Літопис революції»: історіографічний нарис. Київ, 1970. С. 7.

Мемуаристика, що висвітлює селянський рух в Україні початку ХХ ст., складає помітну групу історичних джерел й історичної літератури, в якій виокремлюємо за авторством спогади безпосередніх учасників аграрних виступів із числа селян, членів революційних організацій, що брали участь у селянському рухові, представників контрреволюційного табору та сторонніх спостерігачів селянських хвилювань, переважно представників ліберального табору. А за формою – автобіографічні мемуари, написані виключно по пам'яті автора, спогади-оповідання, в яких автори зверталися до документальних джерел та щоденники. За умов браку дослідницької історичної літератури в історіографії 1920-х років, присвяченій революційному класовому рухові, мемуари відігравали помітну роль у формуванні нової радянської традиції історіописання і значно вплинули на археографічну роботу з мемуарними джерелами. Передчасне переривання збирання та публікації спогадів, більша частина яких так і не стала літературним надбанням, пов'язане з подальшою трансформацією історичної науки в ідеологічний підмурок тоталітарної системи. Тим не менш, опублікований доробок, разом зі спогадами українських політичних діячів, становить славну частину історичної літератури, що потребує ретельного окремого вивчення і як метажанр, і як спосіб погляду на історію крізь суб'єктивну призму сприйняття дійсності автором, на які відкладаються більш пізні смислові та ідейні нашарування, і як значна за змістом джерельна база.

Мемуари не лише збільшують уявлення про процеси та явища минулого, але й значно поглиблюють їхнє вивчення за рахунок тих тонкощів, що нерідко залишаються поза увагою документальних джерел. У даному випадку суб'єктивізм мемуарного джерела виступає в якості його сильної сторони, яка «олюднює» інформацію. На прикладі тематики селянського руху це особливо показово в плані висвітлення, наприклад, діяльності політичних організацій на селі, члени яких виступають здебільшого не як промовці своїх партій, що накладає на них певне нашарування стереотипу носіїв політичної культури (есдек, есер, чорносотенець та ін.), а, передусім, як автори історичного оповідання, особистості, які зберігають у собі дух епохи і переживання подій, свідками та учасниками яких їм довелося стати. Історична картина у погляді та мові її учасника чи спостерігача таким чином стає персоналізованою дійсністю і цим набуває свої цінності.

АНОТАЦІЯ

Персональна історія набуває все більшої актуальності в сучасних історичних студіях, що неодмінно підносить значення мемуарного

нарративу. У свою чергу, це зумовлює необхідність розкриття потенціалу даного типу джерела й водночас переосмислити його в історіографічному контексті, оскільки суб'єктність узагальнюючої праці і суб'єктність мемуарів фактично тотожні. Звідси постає необхідність узагальнити поняття «мемуари», котре синтетично відповідає розумінню документальних літературних творів, написаних від імені автора про події минулого, сучасником яких він був в якості очевидця або безпосереднього учасника. Мемуари, як метажанр, характеризуються суб'єктивним началом, описом реальних подій, ретроспективністю та повчальністю. Аналіз класифікації спогадів виявляє проблемні місця типологізації, суперечності критеріїв, покладених в їхню основу. Автор даної публікації вважає за доцільне звертатися саме до класифікації Л. Дервєніної з певними обмовками: спогади авторів про події у своєму житті; літературні записи спогадів; стенографічні записи спогадів; щоденники. Проблема достовірності мемуарів розглянута в контексті твердження суб'єктивності будь-якого рукопису, на який накладається творчий хист, соціальна спрямованість, ретрансляція суспільної свідомості автора. У даному випадку «помилковість» мемуарів, виявлена фактчекінгом, все одно не применшує їхнє значення, оскільки саме спогади нерідко в більшій мірі, ніж інші історичні чи історіографічні джерела здатні передати «дух епохи», настрої, психологію учасників подій, відтворити особистість самого автора. У даному аспекті важливо залучати й методи психологічного дослідження.

Література

1. Алексеева Т. Среди крестьян. *Русское богатство*. 1907. № 3. С. 171–194.
2. Варшавский Д. И. Мемуары, дневники и письма как исторический источник в вопросе изучения фронтового быта советских солдат в Великой Отечественной войне. *Вестник МГОУ. Серия «История и политические науки»*. 2012. № 4. С. 18–22.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
4. Войцехівська І. Н. З історіографії української мемуаристики / І. Н. Войцехівська. *Вісник Київського університету. Серія: Історія*. 2000. Вип. 54. С. 75–77.
5. Гажа Т. П. Українська літературна мемуаристика другої половини ХХ століття: становлення об'єктного і суб'єктного типів : автореф. дис. ... канд. філ. наук : 10.01.01. Харків, 2006. 19 с.

6. Гацкевич Е. Из деятельности РСДРП на Волыни (1905–1906 г.). *Летопись революции*. 1926. № 1. С. 169–177.
7. Голубцов В. С. Воспоминания, дневники, переписка. *Источниковедение истории СССР: Учебник* / под ред. И. Д. Ковальченко. М. : Высшая школа, 1973. С. 522–540.
8. Голубцов В. С. К вопросу о научных принципах переиздания мемуарной литературы. *Источниковедение истории Советского общества: Сборник* / Отв. ред. Д. Чугаева. М. : Наука, 1968. Вып. 2. 1968. С. 367–388.
9. Гончаров Р. Л. 3 революційної боротьби на селі. Харків : Шляхи революції, 1931. 75 с.
10. Государственный архив Российской Федерации. Ф. 102. Оп. 233. Д. 2403. 185 лл.
11. Даль В. И. Толковый словарь русского языка: современная версия. М.: Эксмо, 2009. 736 с.
12. Деревнина Л. И. О термине «мемуары» и классификации мемуарных источников (историография вопроса). *Вопросы архивоведения*. 1963. № 4. С. 32–38.
13. Державний архів Сумської області (ДАСО). Ф. П-9. Оп. 1. Спр. 2. 264 арк.
14. ДАСО. Ф. П-9. Оп. 1. Спр. 5. 254 арк.
15. ДАСО. Ф. П-9. Оп. 1. Спр. 11. 137 арк.
16. Доброжанский Е. Из церковной летописи с. Обтово. 1905 год на Конотопщине. Сборник материалов и воспоминаний. Конотоп : Конотопская типография Окрместхоза, 1925. С. 69–71.
17. Житомирская С. В. Вопросы научного описания рукописных мемуарных источников. *Археографический ежегодник за 1976 год*. М. : Наука, 1977. С. 41–59.
18. Зубченко В. Річанський революціонер Бага. *1905 рік на Сумщині: Збірник наукових статей*. Суми : Плуг і молот, 1930. С. 80.
19. Зубченко В. Як царат розплачувався. *1905 рік на Сумщині: Збірник наукових статей*. Суми : Плуг і молот, 1930. С. 75–78.
20. Иванова Н. Ф. К проблеме образа автора мемуарного текста (по книге М. П. Чехова «Вокруг Чехова»). *«Приют русской литературы»: Сборник статей и документов в честь 90-летия Дома-музея А. П. Чехова в Ялте* / общ. ред. А. Г. Головачева. Симферополь : ДОЛЯ, 2014. С. 210–226.
21. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники рос. Истории : учеб. пособие для гуманитар. спец. / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. М. : РГГУ, 1998. 701 с.

22. Историчне джерелознавство : підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. К.: Либідь, 2002. 488 с.

23. Казьмирчук М. Г. Джерела особового походження : підручник. Київ : Логос, 2010. 242 с.

24. Кириллова Е. Л. Мемуаристика как метажанр и ее жанровые модификации. (на материале мемуарной прозы русского зарубежья первой волны) : дис. ... канд. филол. наук : 10.01.01. Владивосток, 2004. URL: <http://www.dissercat.com/content/memuaristika-kak-metazhanr-i-ee-zhanrovye-modifikatsii-na-materiale-memuarnoi-prozy-russkogo>.

25. Когон Э. Из истории селянского движения на Екатеринославщине накануне 1905 года. *Летопись революции*. 1926. № 5. С. 95–130.

26. Козиленко М., Вільченко Ф. До повстання сорочинських селян. *Літопис революції*. 1930. № 6. С. 287–302.

27. Кознова Н. Н. Мемуары русских писателей-эмигрантов первой волны: концепции истории и типология форм повествования : автореф. дис. ... докт. наук : 10.01.01. М., 2011. 45 с.

28. Колядич Т. М. Воспоминания писателей XX века (эволюция, проблематика, типология) : автореф. дис. ... докт. наук : 10.01.01. М., 1999. 45 с.

29. Колядич Т. М. Воспоминания писателей: проблемы поэтики жанра. М. : Мегатрон, 1998. 277 с.

30. Комаренко Н. В. Журнал «Літопис революції»: Історіографічний нарис. Київ : Наукова думка, 1970. 172 с.

31. Коник О. О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.) : монографія. Дніпропетровськ : Герда, 2013. 454 с.

32. Круус Х. Х. Воспоминания – важный исторический источник. *История СССР*. 1963. № 1. С. 234–236.

33. Кудинов Д. В. Мемуаристика как метажанр исторической литературы (на примере воспоминаний участников и очевидцев крестьянского движения в Украине начала XX в.). *История и историки в контексте времени*. 2014. № 2. С. 92–100. DOI: 10.13187/issn.2078-1296.

34. Кудінов Д. В. Висвітлення у мемуарній літературі монархізму селян Наддніпрянщини на початку XX ст. *Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і сьогодення* : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф.: у 2-х част. (Суми-Курськ, 18 квітня 2014 р.). Суми, Курськ : СумДУ, ПЗДУ, 2014. Ч. 2, Т. 1. С. 27–30.

35. Кудінов Д. В. Нарис діяльності Конотопського істпарту. *Сумська старовина: Всеукраїнський науковий історичний журнал*. 2018. № ЛІІ. С. 19–37.
36. Кудінов Д. В. Селянський рух Наддніпрянської України в 1900 – лютому 1917 роках: історіографія проблеми. Суми : ТОВ «Друкарський дім «Папірус», 2014. 352 с.
37. Курносоев А. А. Развитие мемуарной литературы о Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.). *Археологический ежегодник за 1975 г.* М. : Наука, 1976. С. 3–11.
38. Лаппо-Данилевский А. С. Методология истории: в 2-х т. Т. 1. М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. 408 с.
39. Лаппо-Данилевский А. С. Методология истории: в 2-х т. Т. 2. М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. 632 с.
40. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. М. : Политиздат, 1975. 304 с.
41. Лещенко М. Н. Історіографія класової боротьби в українському селі в роки першої російської революції 1905–1907 рр. *Історіографічні дослідження в Україні*. 1968. № 1. С. 76–94.
42. Магась В. О. «Бути справжнім громадянином...»: суспільно-політичні організації в Наддніпрянській Україні у 1905–1917 рр.: монографія. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута»», 2020. 568 с.
43. Магась В. О. «Селянська республіка» на Сумщині в роки Першої російської революції. *Інтелегенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник*. Одеса, 2008. Вип. 11. Серія: історія. С. 44–53.
44. Макаренко Е. А. Історіографічний вигляд на мемуарний источник с постановкой проблемы лингвистического анализа. *Крыніца-знаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. Вып. 2 / рэдкал.*: С. М. Ходзін (адказ. рэд.) і інш. Мн. : БДУ, 2005. С. 23–25.
45. Мемуары. *Энциклопедический словарь*. СПб.: Типо-литография И. А. Ефрона, 1896. Т. XIX. С. 70.
46. Минц С. С. Об особенностях эволюции источников мемуарного характера (К постановке проблемы). *История СССР*. 1979. № 6. С. 55–69.
47. Михайлюк О. Г. Революційна діяльність більшовиків України на селі. *Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Республіканський міжвідомчий збірник*. Київ : АН УРСР, 1983. Вип. 9. С. 55–58.
48. Михальський І. С. Джерела з історії українських політичних партій кінця ХІХ – початку ХХ ст. Луганськ : Альма-матер, 2003. 344 с.
49. Мороховец Е. Крестьянское движение 1905–1907 гг. и социал-демократия. *Пролетарская революция*. 1925. № 5. С. 57–91.

50. Мороховец Е. А. Крестьянское движение и социал-демократия в эпоху первой русской революции. М.-Л. : Госиздат, 1926. 240 с.
51. Москаленко М. И. Воспоминания как источник по истории партийного строительства на Украине (июнь 1907 – февраль 1917 г.) : автореф. дис. ... канд. ист. Наук : спец. 07-570 «История Коммунистической партии Советского Союза». К., 1972. 27 с.
52. Москаленко М. И. Спогади – важливе джерело вивчення історії революційної боротьби (1914 – лютий 1917 рр.). *Наукові праці з історії КПРС*. 1973. Вип. 59. С. 92–100.
53. Нежинская революция и контрреволюция (18–24 октября 1905 г.). *Исторический вестник*. 1906. № 104. С. 160–185.
54. Онацький Н. Селянський революційний рух на Сумщині 1905 року. *1905 рік на Сумщині: Збірник наукових статей*. Суми : Плуг і молот, 1930. С. 37–45.
55. Покровский М. Н. Избранные произведения в 4-х книгах. М. : Мысль, 1967. Кн. 4. 640 с.
56. Пушкарев Л. Н. Вопросы классификации источников в русской исторической науке XIX – XX вв. *История СССР*. 1963. № 5. С. 79–93.
57. Пыжов Н. Сорочинское крестьянское восстание 1905 года: Воспоминания руководителя восстания. М. : Изд-во Всесоюзного общества политкаторжан и сс.-поселенцев, 1929. 174 с.
58. Революционные события 1905–1907 гг. на Полтавщине. Документы и материалы / сост. Ф. И. Бойко и А. И. Момот. Харьков : Харьковское областное издательство, 1957. 263 с.
59. Риш А. Г. Очерки по истории «Спилки». *Летопись революции*. 1925. № 2. С. 125–173.
60. Санцевич А. В. Історичне джерело як первинна інформація про дійсність. *Український історичний журнал*. 1987. № 7. С. 30–43.
61. Сердюк М. До 25-річчя 1905 року. *1905 рік на Сумщині: Збірник наукових статей*. Суми : Плуг і молот, 1930. С. 53–69.
62. Сова-Степняк С. А. «Пятый» год. *1905 год на Конотопщине. Сборник материалов и воспоминаний*. Конотоп : Конотопская типография Окрместхоза, 1925. С. 36–45.
63. Стрельский В. И. Источниковедение истории СССР: Период империализма, конец XIX в. – 1917 г. М. : Изд-во соц.-экон. лит.-ры, 1962. 603 с.
64. Тартаковский А. Г. Русская мемуаристика XVIII – первой половины XIX вв. От рукописи к книге. М. : Наука, 1991. 286 с.
65. Федьков О. М., Магась В. О. «Селянству – владу і землю!» Всеросійський селянський союз в Україні (1905–1907 рр.) : монографія. Кам'янець-Подільський : КПНУ імені І. Огінка, 2011. 272 с.

66. Черкунов А. Н. Революционное движение среди крестьян на юге России и социал-демократия (Из личных воспоминаний). *Каторга и ссылка*. 1925. № 2. С. 103–117.
67. Черкунов А. Н. Революционное движение среди крестьян на юге России и социал-демократия (Из личных воспоминаний). *Первый штурм самодержавия, 1905–1907 годы*. М. : Политиздат, 1989. С. 140–146.
68. Черноморский М. Н. Мемуары как исторический источник: Учебное пособие по источниковедению СССР. М. : МГИАН МВО СССР, 1959. 79 с.
69. Шаховской М. Л. Крестьянские волнения в Харьковской губернии в 1902 г. *Исторический вестник*. 1906. № 53. С. 124–151.
70. Шморгун П. М. Більшовицькі організації України в період першої російської революції (огляд джерел). *Архіви України*. 1975. № 6. С. 11–22.
71. Штернштейн Я. М. Борьба большевиков Одессы за союз рабочего класса и крестьянства в период Первой русской революции. *Труды Одесского государственного университета им. И. Н. Мечникова. Сборник, посвященный 50-летию Первой русской революции 1905–1907 гг.* 1956. Т. 146. С. 53–78.
72. Щербак А. 1905 год в Сумском уезде. *Пролетарская революция*. 1926. № 7. С. 27–86.
73. Щербак А. П. 1905 год в Сумском уезде. *1905 рік на Сумщині: Збірник наукових статей*. Суми: Плуг і молот, 1930. С. 129–143.
74. Щербак А. Участие крестьян в революции 1905 года. Сумское движение. *Великий океан*. 1912. № 108. С. 2.
75. Щербак А. Участие крестьян в революции 1905 года. Сумское движение. *Великий океан*. 1912. № 112. С. 2–3.
76. Эльцин Б. Работа среди крестьян. *1905 год. Революционное движение в Одессе и Одещине*. Одесса: б. и., 1925. С. 60–72.
77. Этнерович Г. Воспоминания батрака о 1905–1906 годах. *Пути революции*. 1926. № 3. С. 98–108.
78. Ясь О. В. Мемуари. *Енциклопедія історії України*. Київ : Наукова думка, 2009. Т. 6. С. 604–608.

Information about the author:

Kudinov Dmytro Valeriyovych,

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of History of Ukraine
Sumy State Pedagogical University named after A. Makarenko
87, Romenska str., Sumy, 40030, Ukraine